

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պարունական գիրք. թեկնածու, ՀՊՄՀ

ԷԴՈՒԱՐԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

պարունական գիրք. թեկնածու, ՀՊՄՀ

ՆՈՐՍԵՐՆԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՎԱՆՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը եւ հաստատված հարաբերական «ազատությունը» որոշ աշխուժացում, միաժամանակ սրացում մտքեցին Վանի նահանգի ինչպես քաղաքական գործունեության, այնպես էլ հասարակական-կրթական ասպարեզում:

Հեղաշրջման նախօրյակին Վանում տարածում էր գտել «ղաշնակցութեան ձեռքով պատրաստուած» եւ իր բնույթով համայնավարական «նորսերնդական» շարժումը, որն օգտագործվում էր արեւմտահայ հասարակության ավանդապահության եւ հայ հոգեւորականության դեմ պայքարում¹:

Շարժումն այդպես էր կոչվում, որովհետեւ նրա գաղափարակից «խելակորոյս դպրոցական պատանիներ»-ը հետեւում էին 1906 թ. նոյեմբերից Վանում հրատարակվող «Նոր սերունդ» երկշաբաթյա խմորատիպ թերթի գաղափարներին, որը լույս տեսավ ընդամենը 15 ամիս:

«Նորսերնդական» շարժումը Վ. Փափագյանի (Կոմսի) կարծիքով հետեւանք էր դաշնակցականներ Սարգիս Բարսեղյանի (Նիկոլ, Պողոս Օղաբաշյան) եւ Արամ Մանուկյանի նորամուծության²:

Սակայն, ըստ դաշնակցական այլ սկզբնաղբյուրների³, շարժումը սկզբնավորվել էր 1906 թ. աշնանը՝ Վան ժամանած երիտասարդ դաշնակցականներ Վազգենի եւ Զավենի կողմից, որոնց մասին Արամը գրում էր,

¹ Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը, Երևան, 1979, էջ 615:

² Վ. Փափագեն, Իմ յուշերը, հ. Ա., Պոսթրն, 1950, էջ 358, 485-486:

³ Ռ. Տեր-Մինասյան, Հայ յեղափոխականի մը յիշաասկները, հ. Ե., Տարօնէն Թիֆլիս (1908-1909), Lou Անճէլըս, 1951, էջ 299 եւ 51:

որ «դեռ կաթը բերաններին էր»⁴: Միաժամանակ, նորսերնդականներին նա անվանում էր «հեղափոխության համար վստահելի», «լավ տղաներ» եւ «...մեր հաջորդներ», որոնց վրա կարելի էր հույս դնել⁵: Այդպիսի «լավ» տղաներից էր Տաճատ Թերլեմեզյանը, որն ավելին արեց, քան փորձառու ահաբեկիչները եւ զինական խմբերը, իսկ 1908 թ. սպանեց մատնիչ Դավոյին⁶: Նրանցից Վազգենն առանձնանում էր իր կծու եւ անվախ քննադատությամբ: Զավենը (Լորդ), որն աչքի էր ընկնում իր բուռն, անկեղծ, խելացի խառնվածքով եւ պատրաստվածությամբ, ըստ Արամի, Երեւանից Սալմաստի վրայով անցնելով Վան, մեծ դեր էր կատարել Վանի երիտասարդության շրջանում⁷: Իսկ Սարգիսն էլ իրեն հատուկ եռանդով ձեռնամուխ էր եղել քարոզչական աշխատանքի կազմակերպմանը: Ռուսական հեղափոխության եւ ձեռք բերած շվեյցարական կրթության ազդեցության տակ նա պարբերաբար դասախոսություններ էր կարդում հասարակական, պատմական եւ ընկերվարական գիտություններից⁸:

Նորսերնդական շարժման ծավալումը գուցադիպեց Կովկասում լույս տեսած եւ Երկիր ներմուծված ընկերվարական-հեղափոխական առատ գրականության տարածման եւ թերուս երիտասարդների շրջանում մտավորականների եւ ուսանողների կողմից կազմակերպված դասախոսությունների անցկացման հետ: Ինչպես Ա. Փոխարյանն է նշում, «...պրոպագանդի համար գործադրված զանազան ձեռնարկումներ՝ թատրոններկայացում, ժողով, օրակարգ, կարծիքների փոխանակություն եւ այլն, ծառայում էին հասունացնելու եւ խորացնելու հեղափոխական գիտակցությունն ու դաստիարակությունը հայ ժողովրդի մեջ»⁹:

Այդ նույն շրջանում Էջմիածնի ճեմարանի տասնյակ վասպուրականցի երիտասարդ ուսանողներ, որոնց թվում էին Համազասպ Բաղեշյանը, Ղևոնդ Մելոյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հայրապետ Պանիրյանը, Թովմախյան եղբայրները, Համբարձում Հացագործյանը, Հայկակ Կոստյանը, Միհրան Թերլեմեզյանը, Վարազդատ Տերոյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը, ոգևորված եւ տոգորված հայրենիքին ծառայելու ցանկությամբ՝ վերադարձան Վան՝ լծվելով նրա կրթական-հեղափոխական կենսական գործի կազմակերպմանը, քանի որ «մտածումներու վրայ առաջ եկած յե-

⁴ «Արամը. մահուան յիսնամեակին առթիւ», Երեւան, 1991, էջ 374:

⁵ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 240, 243:

⁶ Անդ., էջ 243:

⁷ «Արամը», նշվ. աշխ., էջ 376:

⁸ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 481:

⁹ «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը. 75», Երեւան, 1990, էջ 14:

ղափոխությունը նույնքան ուժեղ եղաւ, որքան գէնքին ծառայելու հաւատամքը»¹⁰:

Գաղափարական քարոզչությանը նպաստեց նաեւ վանեցու որոնող, հարցամուկ, հափշտակվող եւ ծայրահեղությունների գնացող բնավորությունը¹¹:

Դպրոցն ու հեղափոխությունը, մեկը մյուսին լրացնելով, ձեւավորեցին մի սերունդ, որը որոշակի գիտակցություն ու ըմբռնում ուներ կրթական, հանրային, քաղաքական, տնտեսական, ընկերային-հեղափոխական հարցերի մասին:

Նորսերնդականները, որոնց թիվը Վանում չէր անցնում 30-ից, երկուերեք տարվա ընթացքում տվեցին երեք սերունդ, որոնցից առաջինը 18-20 տարեկաններն էին, երկրորդը՝ 16-18, իսկ երրորդը՝ 14-16¹²:

Նրանց մեջ էին Վանի Երամյան եւ Կեղրոնական վարժարաններն ավարտած նորահաս երիտասարդներ Հմայակ Խոռոզյան-Մանուկյանը (խմբագիր), Մանվել եւ Բարունակ Կապուտիկյանները, Գալուստ Էյնաթյանը, Արամ Սաֆրաստյանը, Խոսրով Խանջյանը, ավելի կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչներ Ներսես Պապյանը, Պարգեւ Պանիրյանը, Մանուկ Աւլանյանը, Տիգրան Զրբաշյանը, Արտաշես Հացագործյան-Վանարյանը եւ ուրիշներ¹³: Նրանք հպարտությամբ նշում էին, որ հասարակությունը «կը բիրդացնենք»¹⁴:

Նորսերնդականությունը Վանը բաժանել էր երկու մասի եւ իր արմատներն էր գցել Վանի, մասամբ նաեւ Շատախի եւ Աղթամարի արտադպրոցական «գրոց-բրոց» պատանեկության եւ Երամյան ու Կեղրոնական միջնակարգ դպրոցների նորահաս աշակերտության շրջանում, որոնք կարիք ունեին մտավոր եւ հոգեւոր սննդի, ազատական գաղափարների եւ պահանջ էին զգում իրենց մտքերը, համոզմունքները եւ տեսակետները արտահայտելու, քանի որ հեղափոխական գործնական ձեռնարկները չէին կարող հագուրդ տալ նրանց երիտասարդական հախուռն ձգտումներին եւ որոնումներին:

Արդյունքում Վանում, Աղթամարում եւ Շատախում նրանք սկսեցին հրատարակել «Կոիվ», «Տիգրիս», «Ծովակ», «Հայացք», «Կոչնակ», «Եր-

¹⁰ «Յիշատակարան նուիրում 1896-ի եւ 1915-ի Վասպուրականի հերոսամարտերուն», Հիւս. Ամերիկա, 1945, էջ 40:

¹¹ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 488:

¹² «Յիշատակարան նուիրում 1896-ի եւ 1915-ի Վասպուրականի հերոսամարտերուն», էջ 40:

¹³ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 486:

¹⁴ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 242:

կունք», «Ձգտում» եւ «Գավառի ձայն» խմորատիպ թերթերը, որոնց բոլորի նպատակն էր, Ա. Փոխարյանի համոզմամբ, «մի ուժեղ հեղաշրջում առաջ բերել իր շրջապատի քարացած համոզումների, նախապաշարմունքների ու հետադիմական խավարի մեջ»¹⁵:

Կովկասյան հեղափոխական իրադարձությունների ազդեցության տակ գտնվող, գրքային պատկերացումներով առաջնորդվող եւ տեսական որոշակի հայացքներով զինված այդ գործիչներն իրենց ապագգային բնույթ կրող ծայրահեղ եւ անհեթեթության հասնող սոցիալ-անիշխանական դավանանքը, համայնավարական եւ հակակրոնական ողջ գաղափարներն ու պատգամները փորձում էին տարածել արեւմտահայ իրակաւության մեջ՝ ներարկելով պահպանողականության դեմ պայքարի ոգի: Նրանք ցանկանում էին ձերբագատվել «պայմանադրական յետամնաց կեանքէն», նահապետական-ավանդական ըմբռնումներից, ազգային սովորույթներից եւ նախապաշարմունքներից, մի բան, որը չէր համապատասխանում ո՛չ իրականությանը, եւ ո՛չ էլ Վանի հասարակական-քաղաքական պայմաններին: Արդյունքում «կովկասահայ յեղափոխական գրականութիւնը արթնացուցած ու ելքտրականացուցած էր վանեցի երիտասարդութիւնն ու պատանեկութիւնը» եւ Վանի աշակերտությունը եւրոպական ուսանողության «չափանիշներով» «գաղափարի փոթորիկներու ներթարկուեցաւ»¹⁶:

Նորսերնդականները, որոնք 1909 թ. հրատարակում էին «Հորձանք» թերթը, հասարակական կյանքի խթանիչներ էին համարում սոցիալ-տնտեսական գործոնները, եւ գտնում էին, որ «հեղափոխությունն առանց նպատակի եւ հեղինակության» կարգախոսը եւ հեղափոխական ձեռնարկումները պետք է ծառայեին համամարդկային նպատակներին:

Ըստ նորսերնդականների՝ ընկերային եւ տնտեսական գործոններն էին, որ տիրապետում էին մարդկության կյանքի ընթացքի վրա, որոնք անհրաժեշտ էր փոխել: Քաղաքական նպատակները եւ հեղափոխական ձեռնարկները միջոցներ էին միայն հասնելու համամարդկային բարձր նպատակին¹⁷:

Նորսերնդականներն այսպես էին ներկայացնում իրենց գաղափարախոսության համառոտ էությունը. «Այն, որ կանգնած է եւ անկարող շարժուելու ժամանակի պահանջը ըմբռնելով, ան հին սերունդ է, անկախ իր

¹⁵ «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը. 75», էջ 14:

¹⁶ «Յիշատակարան նուիրում 1896-ի եւ 1915-ի Վասպուրականի հերոսամարտերուն», էջ 40:

¹⁷ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 486:

տարիքէն եւ ծառայութիւններէն. ան որ առանց կաշկանդումի, առանց նախապաշարումներու առաջ կ'երթայ, այդ Նոր Սերունդն է: Այդ սերունդին ուրեմն կրնան անդամ համարուիլ եւ տարիքատուրները»:

«Ով էլ որ լինի, երբ մեռաւ, կը թաղեն եւ քար կը քաշեն վրան. այդ անշարժ քարին այլեւս չեն կապուիր, քանի որ պէտք է առաջ գնալ»:

«Մեղորը, կաթը անհրաժեշտութիւն են մեր աճման համար, բայց երբ անոնք հատնին, այլեւս դատարկ ամանները աղբանոց կը նետեն»¹⁸:

Նրանք հանդես էին գալիս կրօնի, եկեղեցու բարոյականության, ընտանեկան ավանդույթների, բարքերի, ծնողների, հարուստների, ուսուցիչների դէմ՝ կոչ անելով անսահմանափակ ազատություն, ընտանիքի վերացում եւ «ազատ սեր»¹⁹:

Նորսերնդականների կարծիքով պետական, կրօնական, դասակարգային եւ ընտանեկան սահմանները մարդկությանը կաշկանդող շղթաներ էին, որոնք պետք էր ոչնչացնել²⁰: Ըստ նրանց՝ կրօնը եկեղեցական ավանդույթները անդամալուծող նախապաշարում էր, իսկ կղերականները՝ ձրիակեր պորտաբույծներ:

Նրանք գտնում էին, որ ծնողներին մատուցած հարգանքը հատուկ է ստրուկներին, քանի որ մարդն անկաշկանդ է, իսկ նրա ազատությունն անսահման:

Նորսերնդական «անբարոյական խառնակիչներ»-ը գտնում էին, որ պետք էր անկաշկանդ թողնել սիրո գաղափարը՝ արհամարհելով ինչպես արյունակցական, այնպես էլ ազգակցական կապերը: Բանը հասավ այնտեղ, որ նորսերնդականներին համախոհ Դ. Մելոյանը գրեց «Մայրը» խորագրով «ախտաբանական մանրավէպ»-ը, որտեղ տղան սիրահարվում է իր մորը²¹:

Կարծում ենք, որ սիրո ազատության հարցում նորսերնդական գաղափարները կարծես թե հարում էին Դ.-Ե. դդ. Հայաստանում տարածված մծղնեական աղանդավորական շարժմանը եւ գրեթե ամբողջությամբ կրկնում էին այն:

Նրանք, Ա. Եկարյանի համոզմամբ, «կատարեալ այլասերած անիշխանականներ» էին, որոնց մեջ չէին պահպանվել ինչպես ծնողի եւ զավա-

¹⁸ Անդ, հ. Ա., էջ 242-243:

¹⁹ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 241-242:

²⁰ Անդ, էջ 242:

²¹ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 489:

կի, այնպես էլ քույր ու եղբոր հարաբերությունները եւ «անբարոյ կենակցութիւնները յաճախադէպ դարձեր էին անոնց միջեւ...»²²:

Կոմսը եւ Հ. Երամյանը եւս անբարոյականություն էին համարում ազատությունը սիրո բնագավառում եւ սեռական կրքերի սանձարձակությունը՝ առանց արյունակցականություն եւ այլ պայմանականություններ հաշվի առնելու²³: Սակայն Ռուբենը, որը հաճախ հիանում էր նորսերնդականներով, գտնում էր, որ նորսերնդականները «ազատ սէր ըսելով կը հասկնային անհատներու ազատ կամքով դաշնակցութիւնը, հաւատարմութեամբ միացումը իրենց ազնիւ խօսքի վրայ»²⁴:

Նորսերնդականները կարողացան թափանցել երիտասարդ արհեստավորների մեջ՝ առաջ քաշելով Վանում արհեստակցական միություններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը եւ շահագործողների դեմ պայքարելու պահանջը՝ կոչ անելով ոչնչացնել հին եւ «կեղեքող» դասերը եւ հեղինակությունները²⁵:

Նորսերնդականները դպրոցական կարգապահությունը համարում էին բռնատիրություն: Նրանք ցույցեր էին կազմակերպում դպրոցներում եւ ձեռք բարձրացնում իրենց ուսուցիչների եւ տնօրենների վրա: Այդպիսի ուսուցիչներից էին Գրիգոր Աճեմյանը եւ Հովհաննես Գուլոյյանը, որոնցից առաջինը սպանվեց նորսերնդականների կողմից²⁶: Արճակում նրանք բռնությամբ ներխուժեցին դպրոց եւ իրականացրին իրենց քարոզչությունը:

Քննադատելով հոգեւորականությանը՝ այդ հոսանքի ներկայացուցիչները հաճախ ընկնում էին ծայրահեղությունների մեջ եւ վիրավորում էին ժողովրդի կրոնական զգացմունքները՝ փորձելով ոտնատակ անել ավանդական բարքերն ու սովորույթները:

Վանում տիրող անկրոն եւ անբարո այս վիճակի դեմ բողոքում էին թեմականները: Այս մասին Վանի առաջնորդական տեղապահ Զավեն ծայրագույն վարդապետ Տեր-Եղիյանը հիշում է. «Շրջեցէք գիւղ եւ քաղաք եւ տեսէք մեր երիտասարդութեան թեթեւսովիկութիւնը եւ մանաւանդ բարոյականին անկումը, տեսէք մեր դպրոցական անմեղուկ տղոց մտքին ու զգացմանց ապականումը, հնազանդութեան եւ կարգապահութեան ոգիին վերացումը, ամօթխածութեան ջնջումը, տեսէք թե ինչպէ՛ս փոքրիկ մանու-

²² «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», Կահիրե, 1947, էջ 154:

²³ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 486, նաև Հ. Երամյան, Հուշարձան, հ. Բ., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 61:

²⁴ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 243:

²⁵ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 486, նաև Հ. Երամյան, Հուշարձան, հ. Բ., էջ 490:

²⁶ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 153-154:

կը, կարհամարէ ծնողաց եւ դաստիարակաց ամէն հրաման... ինչպէս կ'անսաստէ անիկայ ծնողքին եւ հրապարակաւ կը ծեծէ իր դաստիարակը...»²⁷:

Բոնութեան շնորհիվ նորսերնդականները ստիպեցին, որպէսզի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին կից գործող խորհուրդը թույլատրի եկեղեցիներում ժողովներ ու ցույցեր գումարել, անցկացնել դասախոսություններ, համերգներ եւ թատերական ներկայացումներ՝ պայմանով, որ նրանք այլեւս հանդես չգան Հայ Լուսավորչական Եկեղեցու եւ կրոնի դէմ: Սակայն նորսերնդականները հաճախ խախտում էին իրենց խոստումը եւ վիրավորում ժողովրդի կրոնական զգացմունքները: Նորսերնդականներից մեկի մասին Ա. Դարբինյանը հիշում է. «Ասոնցմէ մէկը՝ Վազգէն, կիրակի օր մը, երբ եւս Վարագէն քաղաք իջած էի, գացեր էր այնտեղ, իր հրաշագործութիւնը այնտեղ ալ ցուցնելու: Վերակացու Պ. Պետրոսի առաջնորդութեամբ վանքին մէջ իր պտոյտներն ընելէ յետոյ Վազգէն եկեղեցին կը մտնէ եւ սեղանին վրայ բարձրանալով՝ սկիհը կը վերցնէ իբր խաղալիք մը աշակերտներուն ցուցնելու: Պ. Պետրոս, այդ ծայրաստիճան պաղարին մարդը, մէկէն բորբոքելով՝ նոյնպէս սեղան կը բարձրանայ եւ գորտոր ապտակ մը կ'իջեցնէ իմաստակին երեսին: Վազգէն խայտառակուած, մէկ շունչով մինչեւ քաղաք կը փախչի»²⁸: Կամ ինչպէս Ա. Եկարյանն է մատնանշում «իմ նախկին ընկերներէս մին, վերջէն քահանայացած եւ վերակոչուած Գեորգ քին. Շաքարեան, օր մը հետեւեալը ըսաւ, այս մասին. - Բարեկամ, Վանը առաջուանը չէ մնացած, շատ է փոխուած, այլանդակուած: Արարք թաղամասի մայրերն ու մեծմայրերը, որպէսզի իրենց եկեղեցիին քահանաներէն չճանչցուն, ինծի եկան խոստովանելու իրենց նորատի աղջկանց գործած մեղքերու մասին - ապօրէն կենակցութեան եւ վիժումի դէպքեր, թիով 120՝ կարճատենի մը մէջ: - Իբրեւ քահանայ, շարունակեց Տէր Հայրը, - մեղանչում մըն է այս մասին խօսիլը, բայց քեզի կ'ըսեմ ասիկա, որ ճար մը խորհիք... Ես մնացի ափի ի բերան: Թշնամիին ընել չկրցածը՝ մեր ընտանեկան դրութեան հիմը քանդելու համար, մննք պիտի ընէինք: Այ ինչով մեղաւոր էր ծանօթ Մուսա Պէկը...»²⁹:

1909 թ. փետրվարի 15-ին Վանի Կենտրոնական վարժարանի «Ազատության լույս» ընթերցատան մեջ հայ կոմիտեի կողմից կազմակերպված «Ազգային սահմանադրությունը եւ ներքին կուլտուրական ավտոնոմիան» թեմայով դասախոսությունը դիտվեց որպէս «անաստվածության»

²⁷ «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1909, օգոստոսի 12/25, թ. 1449, նաեւ «Ծիածան», Կ. Պոլիս, 1909, օգոստոսի 15/28, թ. 12:

²⁸ Ա. Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուշեր 1890 էն 1940, Երևան, 2003, էջ 169:

²⁹ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 154:

քարոզ եւ պատճառ դարձավ, որպեսզի Վանում նախկին վարչակարգի ուժերի սադրանքով տարերային պայքար հրահրվի կրոնի անարգանքի պատրվակով մեղադրվող «անաստված» նորսերնդական շարժման երիտասարդ անդամների դեմ: Հայ կոմիտեի ներկայացուցիչներին մի կերպ հաջողվում է սպառնալիքներով ցրել ժողովրդին, որոնք «ի խաչ հան գղա» վանկարկելով՝ հետապնդում էին երկու ատենախոսներին: Դրությունն այնքան է լարվում, որ թուրքական իշխանություններն ապահովության համար քաղաք են բերում «գապթիաներ»՝ թուրք ոստիկաններ:

Հաջորդ օրը Վանում հալածանք սկսվեց «նորսերնդական» երիտասարդների եւ պատանիների դեմ: Ժամանակի մամուլի բնորոշմամբ «կաթօլիկական ինկվիզիցիան յանկարծ կարծես յարութիւն առաւ»։ փողոցներում կանգնեցնելով բոլոր կասկածյալ պատանիներին հարցնում էին՝ «Աստուած կայ, թէ չէ», «ինչէն յայտնի է, որ կը կհաւատաս», «խաչ հան» եւ այլն: Բավական էր մի փոքր ուշացում այս հարցումների պատասխանին, որ «բռնուցքների եւ փայտերի տակ փրկվէր պատանին»³⁰: Այս ձեռով տասնյակ պատանիներ եւ երիտասարդներ Վանում ծեծի ենթարկվեցին: Բացի այդ, ժողովուրդը հավաքվում է Դաշնակցության Վանի ակումբի առաջ՝ աղաղակելով. «կուրք անաստվածության բոյն է, թէ գրքերը պետք է վառենք»³¹:

Ա. Վոսմյանի եւ Ծոռո Դավիթի (Դավիթ Թումանյան) հորդորներն ու սպառնալիքները գուր են անցնում ժողովրդին ցրելու համար: Վրա հասած ոստիկանությունը ցրում է ժողովրդին, մի քանիսին ձերբակալում է, իսկ գործը հանձնում հայոց առաջնորդարանին:

Նույն օրը ժողովուրդը հավաքվեց Ս. Նշան եկեղեցում եւ ժողով գումարելով՝ ընտրեց յոթ հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով, որը պետք է պատժեր երեք «անհավատ» ուսուցիչներին: «Տեսարանը, - գրում է Արամը, - յիշեցնում է Հոսմի մէջ 1600 թին տեղի ունեցած Ջօրդանօ Բրունօի դատը: Խնդր վանեցի պատանիները, առանց Բրունօ լինելու, նրա պէս անմահացան այդ օրը...»³²: Հանձնաժողովի պահանջով առաջնորդարանը երեք ուսուցիչներին գրկեց ազգային իրավունքից եւ ազատեց աշխատանքից՝ մինչեւ համապատասխան քննության անցկացումը:

Հակակրոնական այս շարժումը չսահմանափակվեց միայն քաղաքով: Այն տարածվեց նաեւ գավառներում: Այսպես, այս դեպքերի ազդեցության

³⁰ «Գործ», Թիֆլիս, 1909, մարտի 26, թ. 64:

³¹ Անդ:

³² «Դիօշակ», Ժնև, հունիս, թ. 6, էջ 151:

տակ Արճակի գյուղացիները խուժում են իրենց դպրոց, ծեծում ներսեայանավարտ ուսուցիչներին և փակում դպրոցը³³։ Դեռ ավելին։ Կրոնական բողոքի այդ ալիքը փոխանցվեց նաև թուրքերին։ Գլխավոր հրահրողը Վանի իթթիհատական կոմիտեն էր, որի հարաբերությունները դյուրին չէին դաշնակցության տեղի հայկական կոմիտեի հետ։ Վերջինիս դեմ սկսած շարժմանը դիմակայելու համար 1909 թ. փետրվարի 22-ին Վանի Նորաշենի եկեղեցում հրավիրված հանրահավաքի ժամանակ բանախոսները՝ Ա. Վռամյանը, Արամը և Մ. Թերլեմեզյանը, ժողովրդին բացատրեցին, որ, ըստ էության, հրահրվել են հայ և թուրք ժողովուրդների անգիտակից անհատների կրոնամոլական բնագոյները և «վտանգվել են երկու դրացի ժողովուրդների բարեշահված հարաբերությունները»։ Հետևաբար. «յանուն ընդհանուր հայրենիքի (խոսքը՝ Օսմանյան կայսրության մասին է - Ա. Հ.) բարօրութեան» կոչ արվեց ամրապնդել համերաշխությունը երկու ժողովուրդների միջև³⁴։

1909 թ. ապրիլին նորսերնդականները Աղթամարում արգելեցին քահանաների ձեռնադրումը՝ հայտարարելով, որ «մեզի ոչ եկեղեցի և ոչ եկեղեցական պետք է»։ Այս ծաղրածանակի ենթարկեցին եպիսկոպոսին, որը «չըկարողանալով անոնց դիմացն առնել, լալով իր խոսքը քաշված է և ընծայացուներն առանց ձեռնադրվելու քաղաք եկած են»³⁵։

Նորսերնդականները դժգոհ էին նաև իրենց հարագատ ՀՅԴ-ից, քանի որ կուսակցությունը ճնշած էր պահում իրենց ազատ գործելակերպը, արգելում էր աշակերտներին մտնել կուսակցության մեջ և պաշտպանում էր ժողովրդական ավանդույթները։

Նորսերնդականները գործում էին հախտոն և բիրտ եղանակով, «անոր գործը եղաւ... փայտ ու բոռնցք»³⁶։ Ահա թե ինչպես է ներկայացնում նորսերնդականների գործելաոճը նորսերնդական Արսենը. «Կաթուղիկ Քոյրերու դպրոցին մէջ «մեր աղջիկներուն» արտաքսումի խօսք ըրած են, գիշերը Քոյրերու և Հայրերու դպրոցներու ապակիները ջարդ ու փշուր կ'ըլլային։ Ուսուցիչ Գրիգոր Աճէմեան մեր «տղոց-աղջիկներուն» սպառնագին լեզո՞ գործածած է. իրիկուն մը հեզիկ Տաճատի տիղոցին կ'ենթարկուէր, որ կը գրաւէր նաև անոր գրպանի Սմիթ ստորճանակը»³⁷։

³³ Անդ։

³⁴ «Գործ», Թիֆլիս, 1909, մարտի 26, թ. 64։

³⁵ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1909, ապրիլի 6, թ. 3798։

³⁶ «Յիշատակարան նուիրում 1896-ի և 1915-ի Վասպուրականի հերոսամարտերուն», էջ 40։

³⁷ Անդ, էջ 40-41։

Նորսերնդականների հայացքների մեջ նկատվում էր Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի, Թիֆլիսի, Բաքվի և Մոսկվայի երիտասարդության միաստիկ ոգին՝ «պատճառների պատճառը» գտնելու մոլուցքը, որը որեւէ առնչություն չուներ իսկական ազատության ու առաջադիմության հետ: Հանդես գալով փրփրած ճառերով, վեճերով և Մ. Գորկու ու Լ. Տոլստոյի ձեւերով (հագուստը կապկելով)՝ նրանց բնորոշ էր աշխատելու, որոնելու և ուսումնասիրելու կամքը և տենչանքը: Նրանց մեջ քարացած և մարմնավորված էին իրենց ուսուցիչ Համագասպի «ինչո՞ւ, ինչո՞ւ»-ները: Նրանք կարդացել և լսել էին այն ամենը, ինչ որ խոսում էին՝ մեջբերելով փիլիսոփաներից, պատմաբաններից և հեղինակներից (Մարքսից, Էնգելսից, Նեչաևից, Բակունինից, Ժորեսից, Պիեռ Բիառից): Նրանք կուզեին ամեն ինչ հասկանալ, «թէ՛ւ հասկնալու կարողությունը անոնց կը պակսէր իրենց մակերեսային ծանօթութեանց պատճառով...: Պարզ էր, որ անոնց համար բոլոր հեղինակությունները առ ոչինչ էին»: Ինչպես Ռուբենն է հիշում. «Մտքիս մեջ կ'ըսեի՝ վայ քեզի, Արամ»³⁸:

Չնայած Ա. Ասրյանը փորձում է արդարացնել Արամի ծայրահեղականությունը նորսերնդականության հայացքների պաշտպանության հարցում³⁹, սակայն իրողություն է, որ նորսերնդականներին ընդունում էին միայն Արամը, Սարգիսը և Ղ. Մելոյանը⁴⁰: Այդուհանդերձ, Արամը Զավենին զգուշացնում էր, որ համայնավարությունը արեւմտահայ իրականության մեջ ամբողջովին ներդնելու համար անհրաժեշտ էին համապատասխան պայմաններ: Միաժամանակ, նա գտնում էր, որ հասարակական մեծ ակտիվություն դրսևորող, հեղափոխական գործին նվիրված նորսերնդականների ծայրահեղ հայացքները ժամանակի ընթացքում կհարթվեն և նրանք կդառնան հեղափոխությանը պիտանի տարրեր⁴¹: Փորձելով գնահատել նորսերնդականների հետ ունեցած հանդիպումից ստացված իր առաջին տպավորությունը՝ Եփրեմ Սարգսյանը վկայում է. «Վատ բան չէի տեսնում, համաձայն էի, երիտասարդությունը ամէն տեղ արժանի է քաջալերանքի և գնահատութեան»⁴²: Հետագայում դաշնակցական մամուլը

³⁸ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 242:

³⁹ Ա. Ասրյան, Ա. Մանուկյան. կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երևան, 2005, էջ 50:

⁴⁰ Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 489, 508:

⁴¹ Վ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 486, նաև Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 248:

⁴² «Արամը», նշվ. աշխ., էջ 446:

պիտի նշեր, որ «պայքար մը, որ իր աչք ծակող թերութիւններով մէկտեղ, Վանի կուսակցական լաւագոյն փոքրամասնութիւնը ստեղծեց»⁴³:

Նորսերնդականների ապականիչ հորձանքի դեմ հանդես եկավ Վանի ավելի հասուն եւ տարիքով ավագ երիտասարդությունն իրենց սուր բանավեճերով եւ «Հայացք» թերթով: «Յեղափոխական կոչուած խաչագողներու» այդ հակաշարժման գլուխ կանգնեցին Գրիգոր Խլղաթյանը (Սեյրադ), Մկրտիչ Մնոջանը, Դավիթ Փափագյանը, ալյուրցի Նազարեթը, Արմենակ Մաղաքյանը, Աշցանը, Արսեն Հացագործյանը, Օսիկ Վարդանյանը եւ ուրիշներ⁴⁴, քանի որ նրանց գործունեությունը կարող էր ունենալ անդառնալի ծանր հետեւանքներ: Դեռ ավելին, այն առաջ էր բերում ազգային, կրոնական, ընտանեկան, կենցաղային երկպառակություններ, ինչը մեծ վտանգ էր ներկայացնում Վասպուրականի հայությանը: Այն «...կը կացինահարեր մեր բարի ժողովուրդին ընկերային ու բարոյական կեանքը»⁴⁵:

Օտարամուտ անբարո գաղափարների ներթափանցման ոչ հանդարտ իրավիճակը լի էր նաեւ մահմեդականների մոլեռանդ կրքերը բորբոքելու վտանգով: Այդ էր պատճառը, որ այդ շարժման դեմ որպէս անխորտակելի պատնէշներ մնացին Վանի նշանավոր մանկավարժներ Համբարձում Երամյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հովսէփ Գոյումճյանը եւ Միքայել Մինայանը:

Ռուբենը նորսերնդականներին անվանում էր «անսանձ քուռակներու երամ»⁴⁶: Իսկ Վ. Փափագյանն էլ ստիպված խոստովանում էր, թե Վասպուրականի դաշնակցական ղեկավար գործիչները՝ Մալխասը, Տիգրանը, Նույնիսկ «արհամարհական եւ խորթ աչքով կը նայէին անոնց... եւ որքան բացասական եւ խորն էր, նորսերնդական շարժման եւ մանավանդ, Վագգէնի եւ Զաւէնի կողմէ հրահրուած եւ ծայրայեղութեան հասցուած գաղափարներու բացասական ազդեցութիւնը ժողովուրդի եւ մեր համեստ եւ կենդանի գործին մօտ կանգնած ընկերներու վրայ»⁴⁷:

Ազգի ղեկավարությունն իր ձեռքում պահելու նպատակով արեւմտահայ հոգեւորականությունը դիմակայում էր դաշնակցությանը եւ պայքարում նորսերնդականության դեմ: Դեռ 1909 թ. սեպտեմբերին պատրիարքի ցուցումով Կ. Պոլսի 40 քահանաներ հավաքվեցին խորհրդակցության

⁴³ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 487:

⁴⁴ Անդ, էջ 508:

⁴⁵ «Յուշեր Արմենակ Եկաբեանի», էջ 153:

⁴⁶ Ռ. Տեր-Մինայան, նշվ. աշխ., հ. Դ., Տարօնի աշխարհը (1906, 1907, 1908), էջ 243:

⁴⁷ Վ. Փափագեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 508:

և միջոցառումներ մշակեցին այդ կուսակցության հակակրոնական քարոզչության դեմ պայքարելու համար, իսկ նոյեմբերին որոշվեց հակակրոնական հոսանքի դեմ պայքարելու նպատակով «կրոնաթերթ մը հրատարակել»⁴⁸:

1910 թ. ապրիլի վերջերին կաթողիկոսն արգելեց կուսակցականների հանրահավաքներն ու ժողովները եկեղեցիներում կամ վանքերում: Պատրիարքարանի հրահանգում նշվում էր. «Փակել եկեղեցիներն ամեն կարգի հավաքումներու և բանախոսություններու դեմ, ինչպես փակված են իսլամ և հրեա աղոթատեղիները, լատին և հույն եկեղեցիները, ամեն կարգի բողոքական եկեղեցիները, և եկեղեցին հատկացնել և ճանաչել միմիայն իբրեւ աղոթատեղի, ուր կրոնական պաշտամունք միայն տեղի կունենա»⁴⁹:

Նորսերնդականության գաղափարների դեմ էին նույնիսկ բոլշևիկները: Ս. Սպանդարյանը (Իզգոյ) «Новая Реч» թերթի 1910 թ. ապրիլի 7-ի թիվ 78 համարում հրատարակված իր «Ուրվագրեր հայկական կյանքից» հոդվածում գրում էր. «Մենք ամենաջերմ ու ամենահետևողական կողմնակիցներն ենք ժողովների և խոսքի ազատության և ամեն կերպ պիտի ողջունենք այդ և աջակցենք դրա կենսագործմանը: Սակայն բողոքելու ենք այդ ազատության կենսագործման այնպիսի միջոցների դեմ, որոնք վիրավորում են բնակչության մեծ մասի զգացմունքները, որոնք ժողովների և խոսքի ազատության մասին շիտակ պատկերացումներ չեն ստեղծում, այլ, ընդհակառակը, մութ ուժերին հնարավորություն են տալիս սեփաբարձարական ագիտացիա մղելու ժողովրդական լայն զանգվածներում: Եթե ամերիկական եկեղեցիներում ժամասացությունից հետո միտինգներ և նույնիսկ պարահանդեսներ են կազմակերպվում, ապա ամերիկական կրոնական համայնքների պատմությունը, նրանց զարգացումը, նրանց սովորույթները և առհասարակ ամերիկական կյանքի բոլոր պայմանները լիովին համապատասխանում են այդ երևույթին: Մեզ մոտ՝ Արևելքում, եկեղեցին սրբազան մի վայր է հանդիսանում, և ամեն ոք, ով եկեղեցի է մտնում, պետք է միառժամանակ հրաժարվի այն ամենից, ինչ որ աշխարհիկ է: Հետևաբար՝ ներխուժելով եկեղեցին և «հեղափոխական» մեթոդներով վերածելով այն մի սովորական ժողովասրահի, - «ազատության այդ կողմնակիցները» վիրավորում են բնակչության ահագին մեծամասնության զգացմունքները:

⁴⁸ «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1909, դեկտեմբերի 10, թ. 3993:

⁴⁹ Անդ, Կ. Պոլիս, 1910, հուլիսի 14, թ. 4171:

Այդպիսի միջոցներով մասսաների մեջ ոչ թե սեր է արմատավորվում դեպի ազատությունը, այլ, ընդհակառակը, զգվանք դեպի այն:

Կարելի է անհավատ լինել, կարելի է չընդունել եկեղեցին, սակայն հարկավոր չէ, վնասակար եւ անտակտ բան է բռնանալ հավատացյալների կամքի եւ զգացմունքների վրա:

Հեղափոխական այնպիսի խոշոր կազմակերպություն, ինչպիսին գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան է, որը պայքարի, ազիտացիայի եւ պրոպագանդայի բազմամյա փորձ ունի, շատ զգույշ է վարվում կրոնական զգացմունքների հետ՝ ընդունելով իբրեւ կանոն թե՛ իր ծրագրում եւ թե՛ իր տակտիկայում, որ կրոնը մասնավոր գործ է (Privatsache):

Սրանով մենք չենք ուզում ասել, թե չի կարելի գիտական պայքար մղել կրոնական սիստեմների դեմ եւ այլն: Սակայն սրանով մենք ուզում ենք ընդգծել, որ հարկավոր է զգույշ լինել կրոնական հարցերում: Իսկ առավել եւս խղճի հարցերում անթույլատրելի եւ ուղղակի խայտառակ ու ամոթալի են կազմակերպված փոքրամասնության բռնությունները անկազմակերպ մեծամասնության վրա... Նման փաստերը միայն մի բան են վկայում, որ հայ հասարակության այն խավերը, որոնք այդպիսի անթույլատրելի եղանակով «ազատություններ» են արմատավորում հայ ժողովրդի մեջ,՝ դեռեւս իրենք չեն հասունացել այդ «ազատություններն» ըմբռնելու համար: Միթե ողջ սահմանադրական Կոստանդնուպոլսում չէր կարող մի տեղ գտնվել ժողովների համար, այլ հարկավոր էր դրանք կազմակերպել եկեղեցիներում: Եկեղեցին պետք է մնա մի կողմ. կարիք չկա քաղաքական ելույթների ասպարեզի վերածելու այն: Հարձակվեցեք նրա վրա, եթե այդ ձեզ հաճելի է, բայց նրա պատերից դուրս, նրա տաճարը՝ հավատացյալների համար սրբազան համարվող վայրը, չդարձնելով հոետորական ամբիոն, եւ մի՛ գայրացեք, երբ հավատացյալները դիմադրություն են ցույց տալիս ձեզ, պայքարում են իրենց իրավունքների համար, մի՛ ճչացեք «կղերականության», «խավարապաշտության» եւ այլ սարսափելի բաների մասին, որովհետեւ ձեր արարքները շատ քիչ առնչություն ունեն իսկական ազատության եւ պրոգրեսի հետ եւ ավելի շուտ սահմանակից են «խուլիգանության»⁵⁰:

Սակայն կար նաեւ մտածողության միջին թել՝ հանձին Մելիքսեդեկ Էյնաթյանի, որը փորձում էր համադրել երկու բեռեռները: Նրանք «իրենց

⁵⁰ Ս. Սպանդարյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1982, էջ 185-186:

գգացումներով կը մօտենային առաջիններուն, իսկ բնագոյրէն կամ գիտակցութեամբ՝ վերջիններուն»⁵¹:

Նորսերնդականության խնդիրը Վ. Փափազյանի կողմից քննարկվեց դեռևս 1906 թ. ձմռանը հրավիրված՝ դաշնակցության Վանի կենտրոնական կոմիտեի ժողովի ժամանակ, որին մասնակցում էին Սարգիսը, Տիգրանը, Մալխասը, Դ. Մելոյանը, Թեոսը, Ալեսը, Արմենակը եւ Գ. Ճիտեչյանը: Որոշվեց չափավորել եւ բնական հունի մեջ վերցնել «ափերէն դուրս հոսող ընկերվարական-քաղաքական քարոզչութեան փրփրացող յորձանքը»⁵² եւ վերադառնալ նախկին գաղտնիության եւ գործունեության խոհեմ ու գգուշավոր ձեւերին:

Երիտասարդության երկու հատվածների միջև առաջ եկած գաղափարական տարբերությունները եւ ապարդյուն խարխափումները մեղմելու եւ չափավորելու համար Վանի դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեն նպատակահարմար գտավ հրատարակել «Երկունք» անունով խորատիպ ամսաթերթը՝ Դ. Մելոյանի խմբագրությամբ: Թերթին զուգընթաց պարբերաբար հրատարակվեցին նաեւ թոռացիկներ եւ «տեղեկատուներ»:

Դրան հակադարձվեց «Նոր սերունդ» ամսաթերթը: Սակայն երիտասարդության «գրչակոխը» դրանով չդադարեց: Ավանդապահ երիտասարդությունը սկսեց հրատարակել «Հայացք» թերթը⁵³:

Վասպուրականի հայությունը նյութական եւ բարոյական շահերի պաշտպանության ու ապահովության համար համագգային պայքար եւ հալածանք ծավալեց նորսերնդականների դեմ: Նույնիսկ կոչ արվեց կառավարությանը, որպեսզի նրանց դեմ գործադրվի «դատարկապորտների մասին» պետական օրենքը⁵⁴:

Շուտով նորսերնդականների առաջնորդները, որպես «անառակ ըմբոստներ»⁵⁵, եւ «այլանդակ, պորտաբոյժ արարածներ»⁵⁶, չկարողանալով ներգործել հասարակական լայն զանգվածների վրա, հեռացվեցին Վանից: Զավենն ուղարկվեց Տարոն, իսկ Վազգենը վերադարձավ Կովկաս⁵⁷:

⁵¹ Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 487:

⁵² Վ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 483:

⁵³ Ռ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., հ. Ե., Տարօնէն Թիֆլիս (1908-1909), Լու Անճէլլա, 1951, էջ 484:

⁵⁴ «Ծիածան», Կ. Պոլիս, 1909, օգոստոսի 15/28, թ. 12:

⁵⁵ Վ. Փափազեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 484:

⁵⁶ «Ծիածան», Կ. Պոլիս, 1909, օգոստոսի 15/28, թ. 12:

⁵⁷ Տարոնի հայկական եւ քրդական գյուղերում Զավենը հանդես եկավ հայ-քրդական համագործակցության գաղափարներով: Սակայն շուտով նշանավոր հայդուկներ Մեյտոյի եւ Ջնդիի հետ նա գոհ գնաց Մուսա բեկի եղբայր Գասըմ բեկի կազմակերպած դավաղ-

Ճիշտ է՝ նորսերնդականներն իրենց վերջին «ժողով»-ը գումարեցին 1908 թ. մարտի 9-ին⁵⁸, սակայն այդ հոսանքը գոյատևեց մինչև 1909 թ. եւ, Ա. Համբարյանի իրավացի դիտարկմամբ, այն չկարողացավ ձեւավորվել որպես ինքնուրույն կուսակցություն եւ իր հետեւից տանել որոշակի գանգված⁵⁹։ Վ. Փափագյանի համոզմամբ՝ ժամանակավրեպ այդ շարժումը «հասնող դպրոցական սերունդի հոգիներու մէջ ան լեցուց յախտոն ազատական գաղափարներ, որոնք իւրացուեցան, բայց չմարսուեցան դպրոցական եւ նորահաս երիտասարդութեան կողմէ»⁶⁰։

Այդուհանդերձ, նույն Վ. Փափագյանի կարծիքով, հակառակ նորսերնդականների ըմբոստ եւ գաղափարական ծայրահեղություններին, նրանք, դաշնակցականների բնութագրմամբ, շարունակեցին մնալ այդ կուսակցության «մաքուր, պարկեշտ եւ նուիրուած նախանձախնդիր տարրերը»... «այս կամ իր բալիկները... մեր աջ բազուկներն էին յեղափոխական յանդգնութիւն պահանջող բոլոր մարզերուն մէջ... տեսական հայեացքով եւ գործօն կեանքով յափշտակուած սերունդ մը»⁶¹։ Այդ սերունդը դարձավ Վանի ուժը եւ հետագայում մեծ դեր կատարեց Վասպուրականի 1915 թ. դիմադրական կռիվներում եւ Երեւանի (Հայաստանի առաջին) Հանրապետության ճակատագրում։

Այսպիսով, երիտթուրքական հեղաշրջման արդյունքում սկզբնավորվեց հասարակական-կրթական եւ հակակրոնական ու հակաեկեղեցական օտարամուտ մի շարժում, որն ուղղված էր ազգի, կրոնի, եկեղեցու, ընտանեկան եւ կենցաղային ավանդույթների դեմ եւ իր բնույթով մեծ վտանգ էր ներկայացնում Վանի նահանգի հայության անվտանգության համար։

РЕЗЮМЕ

В 1908 г. младотурецкий переворот и установленная относительная «свобода» внесли определенную оживленность но, одновременно, и обострение как в политической, так и в общественно-образовательной сфере г. Вана. Накануне переворота в Ване было распространено «новопоколенческое» движение «приготовленное руками дашнакцутюна», которое использовалось в борьбе против традиционности западно-армянского общества и армянского духовенства. Деятели

րությանը, որը Գեուրգ Չավուշի օրոք դաշնակցականների «ընկերն» էր։ Իսկ Վազգենն էլ Կովկասում ինքնասպան եղավ։ Տե՛ս Վ. Փափագենան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 490։

⁵⁸ «Յիշատակարան նուիրուած 1896-ի եւ 1915-ի Վասպուրականի հերոսամարտերուն», էջ 41։

⁵⁹ Վ. Փափագենան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 116։

⁶⁰ Ս. Սպանդարյան, նշվ. աշխ., էջ 481։

⁶¹ Վ. Փափագենան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 485, 489-487։

этого движения, находящиеся под влиянием кавказских революционных событий и руководящиеся книжными и теоретическими представлениями, пытались распространить свои антиправительственные убеждения, доходящие до нонсенса и несущие крайне антинациональный и антирелигиозный характер.

SUMMARY

In 1908 Young Turks' revolution and the installed relative "freedom" invested some recoveries but in the same time brought to escalations both in political and in social-educational sphere of the city Van. On the eve of the revolution in Van was spread the "New generation" movement "cooked by Dashnaktsutyun", which was used in the fight against traditional Western-Armenian community traditions and the Armenian clergy. Figures of that movement were under the influence of Caucasian revolutionary events, being guided by bookish and theoretical ideas and tried to spread their anarchistic views bearing extremely antinational and antireligious character.

